

доктор педагогічних наук, доцент

Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини

Розвиток мовної особистості у контексті сучасної шкільної освіти

***Анотація.** У статті порушується важлива проблема сучасності – мовна освіта особистості. Визначено теоретичні засади феномена «мовна особистість» крізь призму педагогічних і лінгводидактичних досліджень. Розглянуто значення спілкування, комунікації, мовленнєвої комунікації як різновиду людської діяльності й основного навчального середовища для формування мовної особистості учня в основній школі.*

***Ключові слова:** мовна особистість, національно-мовна особистість, формування комунікативної компетентності, спілкування, комунікація, мовленнєва комунікація.*

***Аннотація.** В статье поднимается важная проблема современности – языковое образование личности. Определены теоретические основы феномена «языковая личность» сквозь призму педагогических и лингводидактических исследований. Рассмотрено значение общения, коммуникации, речевой коммуникации как разновидностей человеческой деятельности и основной учебной среды для формирования языковой личности ученика в основной школе.*

***Ключевые слова:** языковая личность, национально-языковая личность, формирование коммуникативной компетентности, общение, коммуникация, речевая коммуникация.*

***Annotation.** In the article important problem of the present time is raised – speech education of personality. Theoretical base of "speech personality" phenomenon cross prism pedagogical and linguodidactic research are fixed. Importance of relation, communication, speech communication as variety of human activity and main educational surrounding for forming speech personality of pupil in school are considered.*

***Key words:** speech personality, national-speech personality, forming communicative competence, relation, communication, speech communication.*

Постановка проблеми. Освіта ХХІ століття зорієнтована на формування національно мовної особистості, здатної вільно і комунікативно доцільно спілкуватися в різних сферах суспільного життя, створювати необхідні умови для обміну інформацією. Пріоритетний напрям сучасної української лінгводидактики – формування і розвиток мовної особистості, яка є носієм мови, дбає про її красу й функціонування, володіє мовними знаннями і високим рівнем мовленнєвих і комунікативних умінь та навичок. Чинна програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Рідна

(українська) мова» визначає, що «основна мета навчання рідної мови полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатого мовної особистості», яка володіє вміннями і навичками в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), тобто забезпечує належний рівень комунікативної компетентності [12, с. 3]».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі формування національно-мовної особистості, спілкування як процесу в зв'язку з мовленням і мисленням, розвитку мовних, мовленнєвих і комунікативних умінь і навичок учнів присвятили свої праці лінгвісти (Ф. Бацевич, І. Білодід, Л. Булаховський, Ф. Буслаєв, В. Виноградов, І. Вихованець, Ю. Караулов, Л. Мацько, О. Потебня, В. Русанівський, Л. Щерба), педагоги (О. Савченко, О. Сухомлинська, А. Хуторський), психологи і психолінгвісти (Б. Баєв, Л. Виготський, І. Зимня, М. Жинкін, М. Колпакова, О. Леонтєв, О. Лурія, І. Синиця), лінгводидакти (О. Біляєв, А. Богущ, Л. Варзацька, М. Вашуленко, Є. Голобородько, С. Караман, Т. Ладиженська, В. Мельничайко, М. Пентилюк, В. Сухомлинський, Г. Шелехова) та ін., що підтверджує актуальність важливої проблеми й пошук шляхів для її вирішення.

Мета статті – охарактеризувати поняття «мовна особистість», «національно-мовна особистість» крізь призму педагогічних і лінгводидактичних досліджень, з'ясувати значення спілкування, комунікації, мовленнєвої комунікації для формування мовної особистості учня.

Виклад основного матеріалу. Термін «мовна особистість» увійшов у вжиток наприкінці ХХ – початку ХХІ століть і впроваджений у життя необхідністю формувати сучасну людину, яка буде успішною в комунікації, вмітиме спілкуватися, творчо мислити й діяти. На сучасному етапі дефініція «мовна особистість» розробляється й трактується педагогами, психолінгвістами, лінгводидактами широко і по-різному.

Національно мовна особистість – це носій рідної мови, який не лише володіє сумою лінгвістичних знань (знає мовні поняття і відповідні правила чи репродукує мовленнєву діяльність), а саме той, у кого виробились, сформувалися навички активної роботи зі словом, той, хто вміє активно

спілкуватися, досягати поставлених комунікативних цілей і намірів. Водночас, мовна особистість – це мовець який розширює функції мови, творить українськомовне середовище в усіх сферах суспільного життя, відроджує культуру, звичаї й традиції народу, подає зразки висококультурного інтелектуального спілкування літературною мовою.

Російський мовознавець Ю. Караулов визначає мовну особистість як сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлюють створення та сприйняття нею мовленнєвих висловлювань (текстів) [10]. Нам імпонує думка вченого, хоча вважаємо, що, крім означених характеристик, необхідно ще враховувати знання, вміння і навички особистості, потрібні для словесного вираження думки.

Ю. Караулов пропонує модель мовної особистості, що включає три взаємопов'язані і взаємодоповнювальні рівні:

- ❖ вербально-семантичний – це лексикон індивіда, що включає лексеми і граматичні форми слів;

- ❖ мовно-когнітивний передбачає актуалізацію й ідентифікацію притаманних соціуму (мовній особистості) знань та уявлень про світ, які створюють колективний і/або індивідуальний когнітивний простір (поняття, ідей, концепти); відображає тезаурус, культуру особистості;

- ❖ мотиваційний, або рівень діяльнісно-комунікативних потреб, що відображає прагматику особистості, тобто систему цілей, мотивів настанов й інтенцій, пов'язаних з правилами, тактикою комунікації [10, с. 238].

Запропоновані вченим рівні моделі мовної особистості є важливими для формування комунікативної компетентності учнів основної школи. Перший рівень – вербально-семантичний – передбачає володіння природною мовою. Це по суті мовна предметна компетентність, яка ґрунтується на знаннях мови як системи мовних одиниць, правил поєднання їх, вживання відповідно до функціональних можливостей та виявляється у володінні мовними вміннями і навичками на основі знань лінгвістичної теорії. Вербально-семантичний рівень мовної особистості є виявом її комунікативної компетентності, здатності застосовувати на практиці власні,

сформовані в процесі навчання, мовні, мовленнєві та комунікативні знання, вміння й навички.

Другий рівень – когнітивний охоплює інтелектуальну сферу особистості, даючи досліднику вихід через мову, через процеси говоріння і розуміння – до знання, свідомості, процесів пізнання людини. Його одиницями є поняття, що виформовуються у кожній мовній особистості в більш чи менш упорядковану, систематизовану картину.

Третій рівень – прагматичний, охоплює мету, мотиви, інтереси, настанови та інтенціональності й забезпечує в аналізі мовної особистості закономірний перехід від мовленнєвої діяльності до осмислення мовленнєвої діяльності.

Вітчизняний мовознавець Ф. Бацевич переконаний, що «мовна особистість – це індивід, який володіє сукупністю здатностей і характеристик, які зумовлюють створення і сприйняття ним текстів, що вирізняються рівнем структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення дійсності [4, с. 188]». Дещо інше визначення мовної особистості пропонує С. Єрмоленко: «Мовна особистість – це поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності [16, с. 93]». Поділяючи думку вченої, додамо, що це особистість, яка свідомо ставиться до своєї комунікативної практики, добре володіє мовною, мовленнєвою, соціокультурною, прагматичною компетентностями. М. Пентилюк визначає мовну особистість через призму лінгводидактики як такого носія мови, який «добре володіє системою лінгвістичних знань (знає мовознавчі поняття і відповідні правила), продукує мовленнєву діяльність, має навички активної роботи зі словом, дбає про мову і сприяє її розвитку [15, с. 85]». Останнє визначення нам найбільш імпонує, оскільки включає набутий людиною мовний досвід, прагнення втілювати його в комунікативний простір, палке бажання розвитку української мовної системи загалом.

На нашу думку, *мовна особистість* – це високоосвічена людина, яка володіє високим рівнем мовної, мовленнєвої спроможності, духовності та

культури і здатна втілювати їх в суспільну діяльність для досягнення успішного спілкування та поставлених життєвих цілей. Український тип сучасної мовної особистості постає і розвивається на концептуальних положеннях української лінгводидактики, філософії, соціології, лінгвістики й психології, на культурному досвіді, здобутках народу, його морально-етичних цінностях. Отже, мовна особистість характеризується такими якостями, як знання лінгвістичних одиниць, необхідних для їх реалізації в усному та писемному мовленні, знання предмета й теми висловлювання, знання поведінки у процесі спілкування та ін. Ураховуючи вище викладене, вважаємо за слушне наголосити, що мовна особистість – це комунікативно компетентна особистість, тобто людина, що оперує життєво необхідними знаннями, вміннями й навичками. Комунікативна компетентність є ключовою в розвитку мовної особистості, яка характеризується знанням мовних одиниць, умілим їх використанням у практичній мовленнєвій взаємодії, розвиненим мовленням і мисленням, свідомим ставленням до вивчення й використання української мови в культурному середовищі.

У вітчизняній лінгводидактиці останніх років усталилося поняття «національно-мовна особистість», що ґрунтується на принципі активної комунікації, вмінні продукувати висловлення різного ступеня складності і насиченості національно-маркованими одиницями, тобто властивими мові словами, формами, словосполученнями, реченнями відповідно до стилю спілкування. На це спрямовує Державний стандарт загальної середньої освіти, де визначено основну мету навчання мови – «формування особистості, яка володіє вміннями і навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами у різних сферах і жанрах мовлення, тобто в забезпеченні належного рівня мовленнєвої компетентності учнів, що є однією з найважливіших умов їхньої соціалізації [9, с. 18]».

Мовна особистість, безперечно, – явище суспільне. Вона існує і реалізується тільки в комунікації з іншими людьми, за допомогою мовних засобів вона виражає себе, свій внутрішній світ і світобачення, свій

естетичний, етичний та інтелектуальний розвиток, багатство мовного запасу, комунікативні вміння і навички.

Починаючи з другої половини ХХ ст., мовні освітні процеси характеризуються значним поворотом до комунікативного навчання. На основі наукових доведень суб'єктивності у процесі спілкування визначено, що комунікація – це обмін думками, особливий вид різнотипної взаємодії людей у життєдіяльності, що забезпечує передачу в першу чергу змістової інформації. Спілкування, як зазначено у словнику лінгводидактичних термінів, – це «своєрідна форма зв'язку людей у процесі їхньої пізнавально-трудової діяльності, обмін інформацією, що здійснюється за допомогою різних засобів, насамперед мови, а також дорожніх знаків, світлових, кольорних, звукових сигналів, предметів-символів [15, с. 119]». Справді, спілкування – це складне поняття, що охоплює власне комунікацію (інформаційну взаємодію), інтеракцію (зв'язки і вплив комунікантів) й перцепцію (сприйняття за допомогою органів чуття). Ми погоджуємося із думкою вчених (Ф. Бацевича, М. Бахтіна, О. Селіванової, О. Яшенкової та ін.), що комунікація по відношенню до спілкування є частковим, конкретним поняттям і входить до його структури.

Слово «комунікація» запозичено з англійської мови (communication) від латинського communicare, що означає «перебувати у зв'язку, брати участь, об'єднуватися». Українськими відповідниками є слова сполучатися, спілкуватися, спілкування. У лексикографічних джерелах знаходимо такі визначення дефініції «комунікація»:

- ❖ «обмін інформацією, те саме, що спілкування [7, с. 446]»;
- ❖ «специфічна форма взаємодії людей у процесі їхньої пізнавально-трудової діяльності [11, с. 217]»;
- ❖ «спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні; повідомленні інформації від однієї людини до іншої або кількох інших [13, с. 543]»;
- ❖ «спілкування, передача інформації від людини до людини – специфічна форма взаємодії людей у процесах їх пізнавально-трудової

діяльності, що здійснюється переважно за допомогою мови (рідше за допомогою інших знакових систем) [6, с. 172]»;

❖ «процес взаємодії і способи спілкування, які дозволяють створювати, передавати і сприймати інформацію від джерела до одержувача засобами певного каналу [14, с. 231]»;

❖ «повідомлення або передача за допомогою мови деякого мисленнєвого змісту [2, с. 201]».

Як бачимо, у кожному формулюванні засвідчено, що комунікація здійснюється через вербальну систему знаків, а саме через мову і містить змістову інформацію. Зважаючи на це, зауважимо, що вербальна комунікація між людьми може реалізовуватися тільки в суспільному середовищі, а інші семіотичні системи можна розглядати лише як підсилювальний, додатковий засіб до системи мови.

За визначенням С. Єрмоленко, комунікація – це «спілкування, повідомлення, передавання інформації, думок, почуттів, волевиявлень людини мовними засобами [16, с. 79]». Поділяючи точку зору вченої, додамо, що комунікація – це ще й реакція, відповідь на висловлювання іншої людини, що може бути виражена словесно чи за допомогою паралінгвістичних засобів. Комунікація складається з комунікативних актів (певної структури, у межах якої можна розглядати будь-яке спілкування), у яких взаємодіють комуніканти (особи, які беруть участь у спілкуванні: комунікант – адресант (мовець) і комунікат – адресат (слухач)).

Ф. Бацевич лінгвістичний термін комунікація розуміє як «один із модусів існування явищ мови (поряд із мовою і мовленням); смисловий та ідеально-змістовий аспект соціальної взаємодії, спілкування; складник спілкування поряд з перцепцією та інтеракцією; складний, символічний, особистісний, трансакційний, часто неусвідомлюваний процес обміну знаками, під час якого транслюється певна інформація зовнішнього або внутрішнього характеру, а також демонструються в статусні ролі, в яких перебувають учасники спілкування стосовно один одного [5, с. 81].

Мовленнєва комунікація – це спілкування між людьми за допомогою

мови, яке проявляється через вибір і реалізацію мовних засобів усіх рівнів. Спілкування відбувається в різних комунікативних ситуаціях (учитель – учень, мати – дитина, продавець – покупець, керівник – підлеглий) і добір засобів мови у кожній конкретній розмові повинен відповідати співрозмовникові, місцю і меті мовлення. Мовленнєва діяльність особистості найперше звернена до іншої людини для передачі, одержання, осмислення інформації та для обміну нею. Всі учасники комунікативної ситуації між собою є комунікантами, а їхня взаємодія за допомогою мови – комунікація.

Мовленнєва діяльність, що реалізується у комунікативній взаємодії учасників спілкування, здатність говорити закладена в людини від природи. Комунікація із навколишнім світом починається в дитини на так званому домовленнєвому етапі (до року), етап оволодіння лексичною і граматичною структурою рідної мови триває до 7 років. Американський дослідник Г. Гарднер [8] виділив серед інтелектуальної обдарованості людей такі складники: уявно-зоровий, фізично-кінетичний, музичний і поряд із ними ще один – мовну інтелектуальність. Особливо високий ступінь прояву мовної інтелектуальності простежується в літераторів, ораторів і людей, яким за професійною діяльністю доводиться багато говорити. Водночас як особливе обдарування Гарднер виділяє дар розуміти інших людей – комунікабельність. Тому під час вивчення української мови учням треба навчитися добре говорити і спілкуватися, опановувати культуру мовлення, власне розвивати свою комунікативну компетентність, інтелектуальність і комунікабельність.

Критично осмисливши висловлену думку, зауважимо, що комунікабельність – «схильність, здатність до комунікації», до встановлення контактів і зв'язків [13, с. 543]» є особливою вродженою здібністю мовної особистості до комунікативного спілкування. У процесі формування комунікативної компетентності учнів основної школи необхідно враховувати й розвивати комунікабельність, а також спиратися на неї під час комунікативно орієнтованої групової й індивідуальної роботи.

У цивілізованому світі високо цінується комунікабельність, комунікативна компетентність особистості, що базується на знаннях норм

літературної мови, мовленнєвих уміннях і навичках, красномовстві. Як відомо, важливого значення у розвитку такої мовної особистості відіграють також комунікативні характеристики культури мовлення – правильність відповідно до літературної норми, змістовність, логічна послідовність і точність вислову, стильове багатство та виразність позиції того, хто говорить, доречність і доцільність висловлювання щодо комунікативної ситуації, чистота. Зрозуміло, що учнів варто не тільки навчати створювати й оформлювати власне висловлювання, але й емоційно продукувати його в усній комунікації.

Мовленнєва комунікація є досить складною і широкою системою спілкування за допомогою мовних засобів. Процес мовлення, обміну думками між комунікантами – це завжди сьогочасна комунікативна ситуація з новим пошуком мовних засобів для формування і формулювання думки. Для того, щоб бути комунікативно компетентним, необхідна велика активна розумова діяльність мовної особистості та дотримання нею визначених правил сучасної літературної мови та культури спілкування.

Висновки. Нині шкільна комунікативно спрямована освіта повинна готувати мовну особистість, органічно адаптовану до життя у світі багатоманітних зв'язків – від контактів із найближчим оточенням до глобальних зв'язків. Тому так важливо навчити підлітків співжиття з іншими людьми, взаєморозуміння. А це означає, що необхідно озброїти не лише знаннями української мови майбутніх громадян України як потужного національно-об'єднувального чинника, але й забезпечити належні вміння і навички володіння мовою під час мовленнєвої комунікації в різних ситуаціях, оскільки успіх комунікації великою мірою залежить від комунікативної компетентності носія мови.

Література

1. Абрамович С. Мовленнєва комунікація : підручник / С. Д. Абрамович, М. Ю. Чікарьова. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 472 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / [автор-сост. О. С. Ахманова]. – изд. 4-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2007. – 576 с.

3. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М., 1998. – 896 с.
4. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
5. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
6. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / [гл. ред. Ярцева В. Н.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови / [уклад. і голов. ред. Бусол В. Т.]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
8. Гарднер Г. Структура разума : теория множественного интеллекта / Г. Гарднер. – М., 2010. – 512 с.
9. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Проект // Дивослово. – 2011. – № 7. – С. 20–27.
10. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – Изд.4-е. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 264 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.
12. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів : Рідна (українська) мова для шкіл з українською мовою навчання. 5 – 12 класи / [Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша, А. М. Корольчук, В. І. Новосьолова, Я. І. Остаф]. – К. : Перун, 2005. – 176 с.
13. Словник іншомовних слів / [уклад. Л. О. Пустовіт та ін.] – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
14. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pcdigest.net/metesearch/ua/main.shtml>.
15. Словник-довідник з української лінгводидактики : навчальний посібник / [За ред. М. Пентилюк]. – К. : Ленвіт, 2003. – 149 с.
16. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.